

UOT: 811.512.1

QƏTİBƏ VAQİFQIZI QULİYEVA*

QƏDİM TÜRK RƏSMİ-HÜQUQİ SƏNƏDLƏRİN TƏDQIQİNİN KLASSİK DÖVRÜ

XÜLASƏ

Qədim türklərin əxlaq, hüquq və dövlət idarəçiliyi haqqında fikir və düşüncələrinin əksini tapdığı və dünyanın ən məşhur kitabxanalarının, əlyazma fondlarının qiymətli xəzinəsi olan minlərlə mənbə dil tarixi baxımından dil faktları ilə zəngindir. Bu sənədlər istər vətəndaşlar, istərsə vətəndaşla dövlət arasındakı müxtəlif icraatlarla əlaqəli hüquqi prosesləri əks etdirir. Türk xalqlarının, boylarının qədim hüquq nizamnaməsi, hüquq mədəniyyəti ilə bağlı əldə olunan ən əhəmiyyətli qaynaqlar qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərdir. Türk hüquq sisteminin, cəmiyyətin siyasi-hüquqi təfəkkürünün kodlaşmış təzahürü, siyasi əxlaqın, hüquq etikasının ən bariz ifadəçisi olan qədim türk rəsmi-hüquq sənədləri türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqlarıdır. Bu hüquqi vəsiqələrin öyrənilmə tarixi əsasən XIX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Bu dövrdə Şərqi Türküstan, Çin və Orta Asiyanın müxtəlif ərazilərindən tapılan çoxsaylı abidələrin tapılması türkcədə hüquq yazı üslubu, hüquqi terminologiyanın formalaşma tarixi haqqında bilgilərin genişlənməsinə və daha dəqiq faktların əldə olunmasına təkan vermişdir.

Qədim uyğur abidələrinin tərkib hissəsində tədqiq olunan abidələrin linqvistik təhlili, dil xüsusiyyətlərinin, üslub özəlliklərinin araşdırılması qədim türkcənin leksik qatı, bu üslubda yazılan mətnlərin qrammatik təzahür texnologiyaları, terminoloji bazasına dair yeni faktların əldə olunmasına kömək olacaqdır.

Açar sözlər: *Türkcə, uyğur, rəsmi-işgüzar üslub, hüquq, vəsiqə.*

Giriş: Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilmə, nəşr və tədqiq tarixi əsasən XIX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Müxtəlif vaxtlarda Rusiya, Almaniya və Böyük Britaniya Elmlər Akademiyalarının və digər ölkələrin elmi mərkəzlərinin təşkil etdikləri elmi ekspedisiyalar nəticəsində aşkar edilən abidələr müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır.

Bu abidələr içərisində türklərin tarixi, dövlətçilik ənənələri və dünyagörüşünü əks etdirən hüquqi mətnlər linqvistik baxımdan ciddi və sistemli şəkildə elmi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Ümumiyyətlə, qədim türklərin hüquq və dövlətçilik tarixi, dövlət idarəetmə sistemi, vətəndaşlararası və dövlət-vətəndaşarası münasibətləri əks etdirən mənbələri tarixinə görə müxtəlif dövrlər üzrə qruplaşdırıla bilər. Bu mənbələr arasında ilk sırada, əlbəttə ki, Çin mənbələri gəlir. Çinlilər qədim zamanlardan bəri yazdıqları bir çox salnamələrdə və bu tipli tarix kitablarında həm qonşu xalqların, həm də özlərinin tarixlərinin əsas məqamlarını əks etdirmişlər. Bu xronikalarda və tarix kitablarında çinlilərin qonşu olduqları və həmişə ehtiyat etdikləri türklər, onların atriği, dövlət sistemi və dövlət xadimləri haqqında da məlumatlar yer almışdır. Qeyd edək çin salnamələrində verilən

bu məlumatlar nə qədər tarixi baxımdan əhəmiyyətli və qiymətli olsa da, bir o qədər də bu bilgilərə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki çinlilər mehriban düşmən statusunda olduqları, hər zaman qarşıdurma və savaş halında olduqları türklərlə bağlı tam obyektiv və qərəzsiz məlumat verdiklərini düşünmək mümkün deyil. Mühüm mənbə növləri sırasında epigrafik və arxeoloji mənbələr önəmli yerə sahibdir. Lakin Uyğur xaqanlığından əvvəlki dövrlərə aid dövrlərin hüquqi strukturlarını işıqlandıran epigrafik və arxeoloji mənbələrə çox azdır. Qədim türk dövrünə aid əsasən Göytürk xaqanlığı zamanı yaradılan Orxon kitabələrində biz müəyyən mənada müxtəlif mülki və siyasi hüquqi məlumatlar alırıq. Əslində bu yazılarda diqqəti çəkən məqamlardan biri də xaqanın bütün işlərini xalq üçün etməsidir. Xaqan, xalqın iqtisadi rifahını təmin etmək, müharibələr nəticəsində xalqa qələbələr qazanmaq və qazandırmaq və s. öhdəliklərlə vəzifələnmişdi. Bu, Göytürk dövlətində inkişaf etmiş dövlət-cəmiyyət münasibətinin mövcudluğunu ortaya qoyan ən mühüm göstəricidir. Uyğurlardan sonra bu mənbələr daha da zənginləşdi, növ və məzmun etibarilə daha mükəmməl və dil baxımından daha da anlaşılqı və dəqiq oldu. Şərqi Türküstanda aparılan qazıntılarda tapılan əşyalar və yazılarla yanaşı, bu qazıntılar zamanı əldə edilən müxtəlif məmu-

* Fil.ü.f.d., dos., AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Təhsil şöbəsinin müdiri; gatibevagifkizi@yahoo.com

latlar, əsasən də kağız və dəri üzərində yazılmış sənədlər böyük hüquqi dəyərə malikdir.

Uyğurların tarixini, mədəniyyətini öyrənmək üçün yaradılan Beynəlxalq Komitə və onun Rusiyada İmperator Elmlər Akademiyasının nəzdində əsası qoyulan filialı əski türk abidələrinin toplanılması, nəşri, tərcüməsi sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Bu fəaliyyətin davamı olaraq Rusiyada türkcə rəsmi sənədlərin, hüquqi vəsiqələrin tədqiqi geniş vüsət almışdır. Rusiya türkoloqları ilə yanaşı Avropa şərqşünaslarının, türkoloqlarının, müxtəlif sahə alimlərinin də qədim türk yazılı mətnlərinə, xüsusən də müxtəlif məzmununda və janrdakı yazılan uyğur abidələrinə marağı və diqqəti artdı. Bununla belə, uyğurşünaslığın əsl çiçəklənməsinin əsasını 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində Orta Asiyada aparılmış bir sıra ekspedisiyaların parlaq kəşfləri təşkil edirdi. Maraqlı memarlıq tapıntıları, parlaq incəsənətlə tanışlıqdan əlavə, ekspedisiyalar orta əsrlər Orta Asiyasının sanskrit, çin, tibet, soqd, xotansak, türk və digər dillərində yazılan abidələri də aşkar etmişlər. Tapılan türk əlyazmaları soqd, suriya, manixey, türk runik əlifbası ilə, brahmi və uyğur əlifbası adlanan əlifba ilə yazılmışdır. Bu dövrdən başlayaraq ardıcıl davam etdirilən ekspedisiyalar nəticəsində türk yazılı abidələri müxtəlif səviyyələrdə və istiqamətlərdə tədqiqatə cəlb edildi. Mərkəzi Asiyanın səhralarında, Şərqi Türküstanda və Turfan vadisinin xarabalıqlarında çoxsaylı ölkələrə: Almaniya, Rusiya, İngiltərə, Macarıstan, Polşa, Fransaya məxsus arxeoloji ekspedisiyalar qazıntı işləri, təcrübi elmi-tədqiqat işləri aparırdılar. Bu sahədə aparılan araşdırmalar arasında türk alimlərinin xüsusi yeri vardır. Müxtəlif dövrlərdə A.R.Rəhməti, T.Tekin, S.Çağatay, H.N.Orkun, Ş.Tekin, O.N.Tuna, T.Banquoğlu, Ə.Cəfəroğlu, O.F.Sertkaya, M.Özyetgin, C.Kaya, M.Ölmez, son dövrlərdə isə F.Ağca, B.Gül, E.Aydın və başqaları müxtəlif dövrlərdə tərtib olunan, yazılan qədim türk abidələri, qədim türkcə, türklərin dünyagörüşü və mədəni həyatı, inancları, yaşam tərzləri, etno-sosial vəziyyəti, siyasi-dövlətçilik quruluşu, siyasi-hüquq mədəniyyəti, adət-ənənələri, Türk Tərəsi və s. ilə bağlı araşdırmalar aparmış, əldə olunan nəzəri-təcrübi nəticələr əsasında fundamental elmi əsərlər ərsəyə gətirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkoloji araşdırmaların klassik dövrünü əsasən mətnlərin nəşri və transkripsiyası, tərcüməsi, lüğətlərin tərtibi sahələrini əhatə etmiş, mətnlərin linqvistik planda təhlili ümumi göstəricilər təməlinə tədqiq olunmuşdur. Qədim türk yazılı abidələri içərisində özünəməxsus mövqeyə və dil xüsusiyyətlərinə sahib olan rəsmi-hüquqi sənədlər islamiyyətdən əvvəl türk hüquq tarixi ilə əlaqədar günümüzə çatan əsas faktlar olması ilə bərabər, həm də türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ilkin təzahürləri, bu üslubun formalaşma və inkişaf xərisətisini əks etdirən əsas mənbələrdir. Ən qədim dövrlərə aid sənədlər say məhdudluğuna baxmayaraq, orta türk dövrünə, xüsusən də Uyğur xaqanlığı dövrünə dair sənədlər öz bolluğu və mütəvə zənginliyi ilə qədim türk hüquq nizamnaməsilə əlaqədar məlumat əldə edə bildiyimiz ən əhəmiyyətli qaynaqlar hesab olunur. Bu sənədlərin tapılması, nəşri və tədqiqi sahəsində ilk addımlar elə türk dünyasının türkoloqları tərəfindən atılmışdır. Ümumiyyətlə, rəsmi-hüquqi sənədlər üzərində indiyədək aparılan əsas araşdırmaları tarixi ardıcılığına görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

Qədim türkcə rəsmi-işgüzar üslubun əsas qaynaqları, ilkin nümunələri rəsmi-hüquqi vəsiqələr, sənədlərdir. Bu qaynaqların linqvistik təhlilindən öncə onların tədqiqi və nəşri tarixi ilə bağlı araşdırmalar haqqında məlumat vermək lazımdır.

Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlər üzrə aparılan ilk tədqiqatlar sırasında H.J.Klaprotun “Uyğur dili və yazısı haqqında traktat” əsərini (*Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*) mütləq qeyd etmək lazımdır. Əsər həm uyğur yazısının, uyğur əlifbasının tarixini öyrənmək baxımından, həm də uyğur hüquq sənədləri haqqında ilkin məlumat mənbəyi olması baxımından əhəmiyyət daşıyır (Klaproth, 1812).

Qədim türk rəsmi-hüquqi sənədlər üzərində həm ilk və həm də ən mühüm tədqiqi Vilhelm Radlov həyata keçirmişdir. V.V.Radlovun “Uyğur abidələri” (*Uigurische Sprachdenkmaler*) adlı əsəri ölümündən sonra onun tələbəsi olan S.E.Malov tərəfindən əlavələrlə nəşr olunmuşdur. Ümumilikdə 128 mətndən ibarət olan əsərdə 104 hüquqi məzmun daşıyan sənəd vardır. Əsərdə təqdim edilən bütün sənədlər S.Y.Malov tərəfindən şərh olunmuşdur. Qeyd etmək la-

zımdır ki, əsərdə bəzi mətnlərin oxunuşunda yanlışlıqlar və natamam oxunan yerlər olsa da, bu istiqamətdə aparılan ilk tədqiqatlardan olması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

A. N. Bernstamın “Uyğur hüquq sənədləri” geniş məqaləsi giriş, hüquq sənədlərinin nəşri və onların qədim türk abidələri arasında yeri, sənədlərin ümumi cəhətləri, sənəd formalarının və növlərinin xüsusiyyətlərini ehtiva edən əsərdə hüquq vəsiqələrinə aid nümunələr də verilmişdir (Bernstam, 1940)

Sənədlərlə bağlı başqa bir ilk işlər arasında Rəşit Rəhməti Arat tərəfindən 1964-cü ildə yazılan “Qədim Türk Hüquq Sənədləri” adlı geniş məqaləsidir. Məqalədə hüquqi sənədlər haqqında ümumi məlumat verilməklə yanaşı, sənədlərin məzmunu və tərtibat qaydası, hər növə aid struktur qaydalarla bağlı araşdırmalardan da bəhs olunmuşdur. Məqalə əslində bu sahə ilə bağlı aparılan ciddi və böyük bir araşdırmanın nəticəsidir. Sənədlərin məzmunu, növləri, tərtibi haqqında geniş və aydın şəkildə açıqlama verilir, hüquqi proseslər, hər hansı bir akt zamanı qoyulan şərtlər və qanunun tətbiq üsulu sənədlərdən verilən nümunələr əsasında diqqətə çatdırılır. Sənədlər kontekstindən çıxış edərək qədim türklərdə ədalət anlayışının özünəməxsus və dövrümüzə fərqli durumların olduğunu bildiren R.R.Arat, bu sahə ilə bağlı əsas elmi işlərin uzun və əhatəli araşdırmalar nəticəsində ortaya qoyula biləcəyini qeyd edir. R.Rəhməti Arat ona qədər qədim türk rəsmi-hüquqi sənədləri ilə bağlı aparılan araşdırmalara da toxunmuş, onları tarixi ardıcılığına və nəşr xüsusiyyətlərinə görə təsnif edərək qruplaşdırmışdır (Arat, 1947, s.). Qeyd edək ki, R.R.Arat bu sahə ilə bağlı tədqiqatlar haqqında məlumat verirken bir növ kataloqlaşdırma işini də görmüş, nəşr edilən əsərlərdə rəsmi-hüquqi sənədlərin məzmunu və say etibarilə statistikasını da vermişdir. V.Radlovun, J.Klaprotun, S.F. Oldenburqun, A.v.Le Kokun, S.Y. Malovun, G.J.Ramstedin və başqalarının apardığı tədqiqatlar haqqında müfəssəl bilgi vermiş, əsərləri elmi və faktoloji zənginlik cəhətdən dəyərləndirmişdir. R.R.Arat xüsusən V.Radlovun, sonradan S.Y.Malov tərəfindən təshih edilərək nəşr etdiriyi “Uyğur abidələri” (Uigurische Sprachdenkmaler) əsəri üzərində dayanaraq, əsərin bu sahə ilə bağlı ilkin araşdırma olmasını yüksək qiymətləndirmiş, “lakin bu nəşrdə hər kəsin

əsərdən bəhrələnməsinə mane olan çoxlu çatışmazlıqlar” olduğunu, “102 sənəddən yalnız 39-unun yazıya alındığını və rus əlifbası hərfləri ilə tərtib edildiyini, yanlış oxunduğu üçün istifadəni asanlaşdırmaqdan, əngəl törətdiyini”, “əsərdən birbaşa faydalanmağı çətinləşdirdiyini qeyd edir (Arat, 1947, s.7).

Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlər üzrə aparılan ciddi tədqiqatların mühüm araşdırmalardan biri Nobudo Yamadanın əsəridir. Demək olar ki, N.Yamada araşdırmalarının böyük qismini bu mövzu ilə bağlı etmişdir. P.Zieme, J.Oda və T.Moriyasu onun apardığı bütün tədqiqatları ölümündən sonra toplayaraq “Sammlung Uigurischer Kontrakte” adlı kitabda üç cild şəkildə nəşr etmişlər. Birinci cildə N.Yamadanın sənədlərlə bağlı araşdırmaları yer almış, ikinci cildə sənədlər verilmişdir. Ümumilikdə 121 mətndən ibarət bu cildə mətnlərin alman dilinə tərcüməsi və ikinci cildin sonunda indeks verilmişdir, almanca qarşılıqları verilən bu göstərici lüğət rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi məqamlarda sözlərin etimologiyası, mənşəyi ilə bağlı izahlar da yer almışdır. “Sammlung Uigurischer Kontrakte”nin son cildi mətnlərin faksimilelərindən ibarətdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ikinci cild türkoloji araşdırmalar üçün mühüm mənbə sayılmalıdır. Çünki terminoloji baxımdan əsərdə zəngin faktoloji örnəklər vardır. Terminlərin araşdırılmasında əsas mənbələrdən olan bu əsərdə sənədlər mövzularına görə təsnif edilmişdir.

Uyğurların hüquq anlayışı və ədalət sistemi ilə bağlı ən fundamental araşdırmalardan biri Əhməd Cəfəroğlunun 1934-cü ildə yazdığı “Uyğurlarda Hüquq və Maliyyə İstilahları” adlı əsəridir (Caferoğlu, 1934). Ə.Cəfəroğlu bu araşdırmasında mülki sənədlər kontekstində uyğurlarda hüquq anlayışını şərh etmişdir. Əsərdə sənədlərin təsnifi prinsipləri və yazı xüsusiyyətləri təhlil edilərək bəzi nümunələr verilmişdir. Bundan əlavə, baş verən cinayətlər müqabilində tətbiq edilən cəzaların şərhinə də diqqət çəkir. Ə.Cəfəroğlu hüquq və maliyyəyə aid terminləri cinayət və cəza məfhumları kontekstində şərh etmişdir. Əsər geniş linqvistik izahlarla zəngin olmasa belə bu sahə ilə bağlı ilk tədqiqatlardan biri, həm də terminoloji izahların zənginliyi baxımından çox dəyərli mənbələrdəndir.

Sənədlərlə bağlı başqa bir ilk işlər arasında Rəşit Rəhməti Arat tərəfindən 1964-cü ildə ya-

zılan “Qədim Türk Hüquq Sənədləri” adlı geniş məqaləsidir. Məqalədə hüquqi sənədlər haqqında ümumi məlumat verilməklə yanaşı, sənədlərin məzmunu və tərtibat qaydası, hər növə aid struktur qaydalarla bağlı araşdırmalardan da bəhs olunmuşdur. Məqalə əslində bu sahə ilə bağlı aparılan ciddi və böyük bir araşdırmanın nəticəsidir. Sənədlərin məzmunu, növləri, tərtibi haqqında geniş və aydın şəkildə açıqlama verilir, hüquqi proseslər, hər hansı bir akt zamanı qoyulan şərtlər və qanunun tətbiq üsulu sənədlərdən verilən nümunələr əsasında diqqətə çatdırılır. V.Radlovun, J.Klaprotun, S.F.Oldenburqun, A.v.Le Kokun, S.Y.Malovun, G.J.Ramstedin və başqalarının apardığı tədqiqatlar haqqında müfəssəl bilgi vermiş, əsərləri elmi və faktoloji zənginlik cəhətdən dəyərləndirmişdir. R.R.Arat xüsusən V.Radlovun, sonradan S.Y.Malov tərəfindən təshih edilərək nəşr etdiyi “Uyğur abidələri” (Uigurische Sprachdenkmaler) (Radlof, 1928) əsəri üzərində dayanaraq, əsərin bu sahə ilə bağlı ilkin araşdırma olmasını yüksək qiymətləndirmiş, “lakin bu nəşrdə hər kəsin əsərdən bəhrələnməsinə mane olan çoxlu çatışmazlıqlar” olduğunu, “102 sənəddən yalnız 39-unun yazıya alındığını və rus əlifbası hərfləri ilə tərtib edildiyini, yanlış oxunduğu üçün istifadəni asanlaşdırmaqdan əngəl törətdiyini”, “əsərdən birbaşa faydalanmağı çətinləşdirdiyini qeyd edir (Arat, 1947, s.7). Sənədlər kontekstindən çıxış edərək qədim türklərdə ədalət anlayışının özünəməxsus və dövrümüzə fərqli durumların olduğunu bildirən R.R.Arat, bu sahə ilə bağlı əsas elmi işlərin uzun və əhatəli araşdırmalar nəticəsində ortaya qoyula biləcəyini qeyd edir. R.Rəhməti Arat ona qədər qədim türk rəsmi-hüquqi sənədləri ilə bağlı aparılan araşdırmalara da toxunmuş, onları tarixi ardıcılığına və nəşr xüsusiyyətlərinə görə təsnif edərək qruplaşdırmışdır. Qeyd edək ki, R.R.Arat bu sahə ilə bağlı tədqiqatlar haqqında məlumat verərkən bir növ kataloqlaşdırma işini də görmüş, nəşr edilən əsərlərdə rəsmi-hüquqi sənədlərin məzmun və say etibarilə statistikasını da vermişdir (Arat, 1947, s.).

Rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları olan və qədim türk hüquq sistemi və rəsmi münasibətləri əks etdirən sənədlərlə bağlı yazılan mühüm əsərlərdən biri də L.V.Klarkın doktorluq dissertasiyası olan “Şərqi Türküstanın Uyğurca Mülki Sənədlərinə Giriş” əsəridir (Clark,

1975). Rəsmi-hüquqi sənədlərin təhlilini əhatə edən bu araşdırma altı hissədən ibarətdir. Birinci hissə mülki sənədlərin yarandığı dövr haqqında məlumatları, ikinci hissə araşdırmaların tədqiq tarixi, ekspedisiyalar və bu səfərlər nəticəsində tapılan sənədlərdən nümunələr, üçüncü hissə sənədlərin dili ilə bağlı izahları, sənədlərin necə tərtib edildiyi haqqında məlumatları, dördüncü hissə sənədlərin növlərinə, beşinci hissə sənədlərin forma xüsusiyyətlərinə, altıncı hissə sənədlər təsnifinə dair şərhləri və sənədlərin linqvistik təhlilini əhatə edir.

Uyğur abidələrinin tədqiqi sahəsində dünya türkologları arasında böyük nüfuza sahib olan və bu araşdırmaların tarixinə nəzər salan görkəmli türkoloq, professor Osman Fikri Sertkaya məqalədə həm dünya türkologiyasında bu sahəyə aid olan araşdırmalar tarixinə, həm də Türkiyədə son dövrlərə qədər (əsasən 1990-ı illər daxil olmaqla – Q.V) olan tədqiqatları təsnif etmiş, ümumiyyətlə bu araşdırmaları – *birinci, ikinci. Üçüncü və dördüncü nəsil olmaqla* dörd qrup üzrə bölgələndirmişdir (Sertkaya, 1997). Məqalədə uyğur abidələri üzrə ilk araşdırma kimi “Meracnamə”nin uyğur versiyasının A.P.Kurteille tərəfindən transkripsiya və transliterasiya edilərək nəşrini, Türkiyədə isə Nəcib Asımın “Hibətül Həqayiq” əsərinin nəşrini bu sahə ilə bağlı ilk tədqiqatlardan olduğunu qeyd etmişdir (Sertkaya, 1997, s.411).

Nəticə: Qədim türk dillərində rəsmi-işgüzar üsluba dair ilkin qaynaqlar, mənbələr göstərir ki, dövlətlə, dövlətçilik ənənələri ilə bağlı olan türk hüquq sistemi ilkin mərhələlərdə adət və ibtidai qanunlar şəklində, sonralar isə cəmiyyətin mədəni həyatının rəsmi-siyasi təzahürü, siyasi-hüquq təfəkkürünün məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Qədim və orta türk dövrünə aid minlərlə türkcə mülki-hüquqi sənədlər istər vətəndaşlar, istərsə vətəndaşla dövlət arasındakı müxtəlif icraatlarla əlaqəli hüquqi prosesləri əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk rəsmi-işgüzar üslubun əsas qaynaqları olan bu sənədlər, hüquqi vəsiqələr üzərində indiyədək aparılan tədqiqatların əksəriyyətini daha çox mətnşünaslıq baxımından təhlillər, səthi şəkildə dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil etmiş, dil xüsusiyyətləri araşdırılarkən diqqət ən çox leksik tərkibə yönəldilmiş, bəzi terminlərin mənşə və etimoloji cəhətləri işıqlandırılmışdır. Lakin böyük bir dövrün dövlətçilik ənənələrini,

ictimai-siyasi həyatını əks etdirən bu sənədlərin türk hüquq dili, türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkülü, formalaşması və inkişafı kontekstində tədqiqi həyata keçirilməmişdir. Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin linqvistik tədqiqə cəlb olunması, xüsusən də, bu mətnlərin dilinin sinxron və diaxron təhlil üsulu ilə araşdırılması, mətnlərin tərtib və tənzim xüsusiyyətlərinin, mahiyyət və məzmunun açılması dil tarixi, terminologiya və üslublar tarixi, baxı-

mından analizi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu günə qədər diqqətdən kənar qalmış qədim türk rəsmi-hüquqi sənədlərin linqvistik tədqiqi həm dil tarixi, həm də türk hüquq sistemi, hüquq dili, türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun formalaşma və inkişaf tarixi ilə bağlı yeni elmi nəticələrin əldə olunmasına kömək olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Arat R.R. (1942). "Uygurlarda İstilahlara Dair", *Türkiyat Mecmuası* 7-8, ss.:56-81.
2. Arat R.R. (1987). "Eski Türk Hukuk Vesikalari. Makaleler I" (haz. O.F. Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, ss: 506 – 572, Ankara.
3. Caferoğlu A. (1934). "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul.
4. Clark L. (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Document of East Turkestan (13th-14th CC.)*, Indiana University.
5. Courteille A. de P. (1882). *Miradj-Nameh, recit de l'acasion de Mohamet au ciel compose A.H. 840/1436-1437*. Paris, s.I-XXXI
6. Edip Ahmet Yukneki. (1334). *Hibetü'l Hakayık*. (Terc. Ve Hazır: Necip Asım). Birinci ve ikinci kısım. Matbaai-Amire, İstanbul, 112+55 s.
7. Klaproth H.J. (1812). *Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Berlin, 96 p.
8. Orkun H.N. (1935). "En Eski Türk Hukuk Tarihine Dair", *Türk Hukuk Tarihi; Araştırmalar ve Düşünceler*, Köyöğretmeni Basımevi, ss: 4-18. Ankara.
9. Radloff W. (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgeben*. Leningard,.
10. Sertkaya O.F. (1992). "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri" *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları I: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları*, ss: 131 – 149, İstanbul.
11. Sertkaya O.F. (1997). "Eski Uygur Türkçesi Araştırmaları Tarihine bir bakış ve eski Uygur Türkçesi üzerine Türkiyede yapılan son çalışmalar". Tanıtma, Tahlil ve Tenkitler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten-1995, TDK Yayınları.
12. Yamada N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte, 3 vols. Ed. by J. Oda / P. Zieme / H. Umemura / T. Moriyasu*. Osaka.
13. Бернштам А. Н. Уйгурские юридические документы // Проблемы источниковедения. Т. 3. - Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1940. - С. 61-84.
14. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности : тексты и исследования. - Москва : Изд-во АН СССР, 1951. - 451 с.

Gatiba VAGIFKIZI GULIYEVA

CLASSICAL PERIOD OF STUDYING OFFICIAL LEGAL DOCUMENTS IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE

SUMMARY

Sources reflecting the views and opinions of the ancient Turks about law and government and being a valuable treasure of the world's most famous libraries and manuscripts are rich in linguistic facts from the point of view of the history of the language. These documents reflect the legal processes associated with various proceedings, both between citizens and between a citizen and the state. The most important sources obtained in connection with the ancient legal charter and legal culture of the Turkic peoples are the ancient Turkic legal documents. These documents reflect the legal processes associated with various proceedings, both between citizens and between a citizen and the state. The history of the study of these legal documents dates back to the early 19th century. The discovery of numerous monuments in different parts of East Turkestan, China and Central Asia during this period gave impetus to the expansion of knowledge about the official business style of writing in Turkish, the history of the formation of legal terminology and the acquisition of more accurate facts.

Linguistic analysis of legal texts studied as part of ancient Uigur monuments, the study of linguistic features, stylistic features will also reveal new facts about the lexical layer, the terminological base of the ancient Turkic, technologies of grammatical expression of texts written in this style.

Key words: *Ancient Turkic, Uyghur, official business style, law, documents*

Гатиба ВАГИФКЫЗЫ ГУЛИЕВА

КЛАССИЧЕСКИЙ ПЕРИОД ИЗУЧЕНИЯ ОФИЦИАЛЬНЫХ ЮРИДИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТОВ НА ДРЕВНЕТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Источники, отражающие взгляды и мнения древних тюрков о праве и государственном управлении и являющиеся ценным сокровищем самых известных в мире библиотек и рукописей, богаты лингвистическими фактами с точки зрения истории языка. Эти документы отражают правовые процессы, связанные с различными разбирательствами, как между гражданами, так и между гражданином и государством. Важнейшими источниками, относящимися к древнему правовому уставу и правовой культуре тюркских народов, являются древнетюркские официально-правовые документы. Кодифицированное проявление правовой системы турок, политического и правового мышления общества, официальных документов древних турок, которые являются наиболее очевидным выражением политической и правовой этики, являются первоисточниками официально-делового стиля на тюркских языках. Изучение этих юридических документов восходит к 20-м годам XIX века. В этот период открытие многочисленных памятников в различных частях Восточного Туркестана, Китая и Средней Азии дало толчок к расширению знаний о стиле письма в древнетюркском языке, истории формирования юридической терминологии и более точных фактах.

Лингвистический анализ юридических текстов, изучаемых в рамках древнеуйгурских памятников, изучение языковых и стилистических особенностей поможет получить новые сведения о лексическом слое, терминологической базе древнетюркского, технологии грамматического выражения текстов, написанных в этом стиле.

Ключевые слова: *Древнетюркский, уйгурский, официальный деловой стиль, закон, документы*